

TARIXNI O'RGANISHDA MAXSUS TARIX FANLARINING O'RNI VA AHAMIYATI

To'xtasinov Mira'zam Abdujabbor o'g'li

mirazamtohtasinov@gmail.com

Namangan davlat universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8031675>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Maxsus tarix fanlari, ularning turlari va ularni tarixiy tadqiqotlarda tutgan o'рни va ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Paleografiya, arxeologiya, antropologiya, epigrafika, bonistika, astronomika, berestologiya, kodikologiya, manbashunoslik, numizmatika, terixiy geografiya, tarixiy metrologiya, sfragistika, tarixiy informatika, simvolika, papirologiya, neografiya, onomastika, medalerika.

Maxsus tarix fanlari "yordamchi tarix fanlari" deb ham yuritiladi. Bu tushuncha nemis tilidagi "Die historischen Hilfswissenschaften" atamasidan kelib chiqqan. Bu atama o'z navbatida boshqa davlatlarda ham turlicha tarzda yuritilgan. Shunday atama fransuz, ingliz, polyak va boshqa tillarda ham mavjud bo'lgan. Xususan "Les sciences auxiliaires de l'histoire", "The auxiliary historical disciplines", "Nauki pomocnicze historii", "Специальные исторические дисциплины", "Вспомогательные исторические дисциплины" shunday tarzda yuritiladi.¹ Maxsus tarix fanlari tarixiy tadqiqotlarni o'rganishda juda katta ahamiyatga ega bo'lganligi bois uni tarix faniga yordamchi fan sohasi sifatida qarash noto'g'ri hisoblanadi. Chunki tarixiy tadqiqotlar jarayonida maxsus tarixiy fanlar o'zining mustaqil, muhim tadqiqot maqsadi, alohida tahlil usullari bilan ajralib turadi. Tarix fanidagi yutuqlar muayyan ma'noda maxsus tarixiy fanlar sohasidagi rivojlanish yutuqlariga ham bog'lig' bo'lib, mazkur omil tarix fanining birligini isbotlab, uni "asosiy", "maxsus" va "yordamchi" fanlarga bo'lish shartli ekanligini bildiradi. Maxsus tarixiy fanlarning mustaqil maqsad va vazifalari mavjudligi ularning har biri alohida fan tarmog'i ekanligidan dalolat beradi. Maxsus tarix fanlarga tavsif berganda, ularga to'liq tarixiy fanlar ekanligi nuqtayi nazaridan yondashish kerak.

Maxsus tarix fanlarining uslubiyati doimo rivojlanib, mukammalashib boradi. Ularning o'zaro bog'liqligi har birining yangi tajribalar bilan boyishi, manbashunoslik va tarixiy sintez uchun sabab yaratishga imkon beradi.

Yordamchi tarixiy fanlarni tasniflashda ikkita asosiy yondashuv mavjud:

¹ Саидбобоев З., Чориев Ш. Maxsus tarix fanlari asoslariga - T.: Universiteti, 2017. B.3

1. Moddiy tashuvchiga (manbaga) nisbatan tasniflash.

2. Tarixiy tadqiqot maqsadlari bo'yicha tasniflash.

Tasniflashning birinchi printsipli o'z tarixiga ega. Dastlab, yordamchi tarixiy fanlar ikkita katta guruhga bo'lingan. Birinchisi, turli xil manbalarni o'rganadigan fanlarni o'z ichiga olgan, ammo ularning har biri bir tomondan o'ziga xos vazifalarni hal qiladi. Ikkinchi guruhga ma'lum turdagi manbalarni o'rgangan, ammo har tomonlama o'rganilgan fanlar kiritilgan.

2. Tarixiy tadqiqot maqsadlari bo'yicha tasniflash. 1990 yilda fanlarni manbaga nisbatan tasniflash printsipli professor S. Kashtanov asarlarida yakunlandi. U fanlarni uch guruhga bo'lishni taklif qildi: 1) tadqiqot obyekti bo'lgan bir xil turdagi manbalar; 2) har xil turdagi manbalarning alohida tomonini o'rganish; 3) har xil turdagi manbalar asosida fanlar mavzuning birligi bilan bog'liq ba'zi bir qator masalalar asnosida uch guruhga bo'ldi.

Tarixni o'rganishda eng muhim vositalardan biri manbalar hisoblanadi. Tarixiy jarayonni aks ettiruvchi har qanday narsa tarixiy manbalar deb ataladi va bizga insoniyatning o'tmishini o'rganish imkoniyatini beradi. Bir necha o'n yillar oldin tarix fanida tarixiy manbalarni tasniflash tizimi ishlab chiqilgan axborot tashuvchisi printsipli, bizningcha, ushbu an'anaviy tizim tarixiy fanga xizmat qiladigan tarixiy manbalarning asosini tashkil qiladi. Ko'pgina olimlar tomonidan oltita turdagi manbalarni aniqlaydilar. ²

1. Yozma manbalar. Yozuvlarning eng qadimiy turi piktografiya, ya'ni. ibtidoiy odamlar foydalangan yozuv-chizmalar. Aynan shunday chizmalar asosida iyeroglif yozuv paydo bo'ladi. Fikrlash obyektlari, iboralar yoki so'zlar emas, balki tilning tovushlari ko'rsatilgan yozuvlar qadimgi davrlarda ham paydo bo'lgan. Finikiyaliklar birinchi alifboning ixtirochilari, miloddan avvalgi I-ming yillikning ikkinchi yarmida O'rta yer dengizi sharqiy qirg'og'ida yashagan xalq hisoblanadi. Slavyan alifbosi IX-asrda yaratilgan. nasroniy missionerlari Kiril va Mefodiylar tomonidan yunon alifbosiga asoslangan. Qadimgi rus tilidagi bizgacha etib kelgan birinchi yozma yodgorliklar XI asrga to'g'ri keladi. Yozma manbalarga qadimiy xronikalar, xotiralar, gazeta va jurnallardan maqolalar, idora hujjatlari, statistik materiallar va boshqalar kiradi. Hatto badiiy adabiyot ham muhim manbaga aylanishi mumkin, chunki yozuvchi va shoirlarning asarlari ma'lum bir davrning turmush tarzi, urf-odatlarini, ijtimoiy kayfiyatlarini eng yaxshi tarzda aks ettiradi.

2. Moddiy manbalar. Bunday manbalarni arxeologlar tomonidan topilgan ibtidoiy odamning mehnat quroli va avloddan avlodga o'tib kelayotgan oilaviy

²Maxsus tarixiy fanlar va ularning tarixiy tadqiqotlarda tutgan o'rni" <https://www.nurschool.ru/uz/zdorove>

xizmat va muzeyda saqlanayotgan qadimiy buymlar va insoniyat tarixini o'rganishga yordam beradigan boshqa har qanday obyekt deb atash mumkin.

3. Etnografik manbalar. Bularga turli xalqlarning madaniy, diniy va kundalik an'analari kiradi. Ajdodlarimizdan qolgan urf-odatlar, xatti-harakatlar normalari, marosimlar, bayramlar - insoniyat tarixiy xotirasining ajralmas qismi.

4. Og'zaki manbalar. Ota-onalarimiz va bobo-buvilarimiz xotiralarini tinglagan har birimiz ushbu turdagi manbalarga duch kelganmiz. Tirik odamlar xotirasida ko'p narsa sodir bo'ldi: Buyuk Vatan urushi, 1950-1960 yillardagi qisqa muddatli muzdan tushish, qayta qurish, SSSRning qulashi. Kimdir sodir bo'lgan voqealarni passiv kuzatuvchisi bo'lib qoldi, boshqalari esa taqdirning irodasi bilan ularning qalinligida o'zlarini topdilar. Guvohlarning ma'lumotlari juda qimmatli manba bo'lishi mumkin va jiddiy tarixiy tadqiqotlar uchun asos yaratadi.

5. Lingvistik manbalar. O'tmish xotirasi nafaqat odamlar tomonidan, balki ular gapiradigan tillar tomonidan ham saqlanadi, shuning uchun lingvistik manbalarni alohida tur sifatida ajratish odatiy holdir. Masalan, slavyan tillarida hayvon va o'simlik nomlarini bildiruvchi so'zlarning kelib chiqishi olimlarga qadimgi slavyanlarning ajdodlar uyi joylashgan joy haqida xulosa qilishga imkon beradi. Biz shuni aniq aytishimiz mumkinki, slavyan xalqlarining qadimgi ajdodlari archa va qayin daraxtlari o'sadigan joylarda yashagan, ammo olxalar o'smagan, chunki ularning tilimizdagi nomi "begona" kelib chiqishi bor.

6. Audiovizual hujjatlar (foto, kino va video hujjatlar, ovoz yozish). Ular zamonaviy va yaqin tarixning muhim davrini aks ettiradi. Ma'lumki, fotografiya o'rtada paydo bo'lgan, kino esa - XIX-asrning oxirlarida. XX-asrda. fotografiya rangga aylandi, kinematografiya esa ovozga aylandi. Videolar nisbatan yaqinda paydo bo'ldi. Fotosurat, kino va videotasvirga olingan materiallar ushbu daqiqani "to'xtatish", qaytarib bo'lmaydigan o'tmishni "jonlantirish" imkonini beradi.

Ma'lumot o'rnida shuni ta'kidlash joizki birinchi fonograf 1877 yilda amerikalik T. Edison tomonidan ixtiro qilingan. O'shandan beri ovozni saqlash texnikasi doimiy ravishda takomillashtirildi. Yuz yildan kam vaqt ichida gramfon yozuvlari lazer kompakt-disklari bilan almashtirildi. Ovoz yozuvlari o'tmishdagi tovushlarni, uzoq umr ko'rgan odamlarning ovozlari saqlaydi.

Tarixiy manbalarni o'rganish uchun mahorat va bilim talab etiladi. Ularni olish uchun tarixiy manbalar bilan ishlashning asosiy usullarini o'zlashtirishga imkon beradigan maxsus (yordamchi) tarixiy fanlarni o'rganish kerak.

Maxsus (yordamchi) tarix fanlariga quyidagi fanlarni kiritishimiz mumkin:

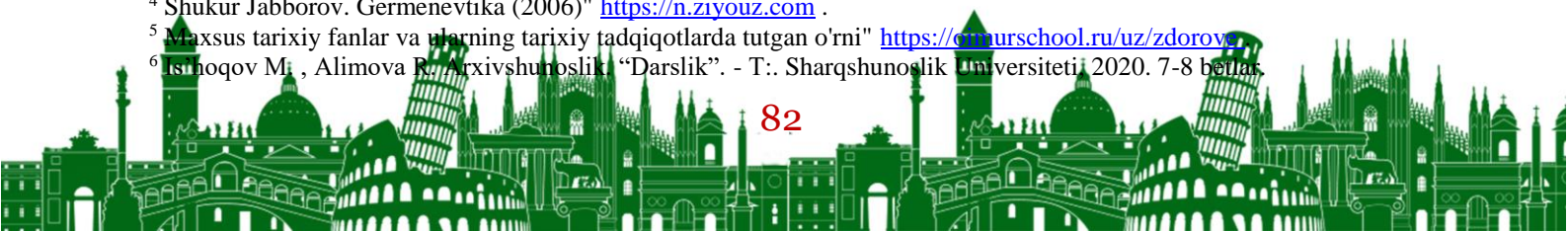
1. Antroponomika - antropo va yunoncha „opuma-nom“ onomastikaning bo'limi. Odamlarning ismini ularning tarqalganligini, kelib chiqishini, jamiyatda amalda qo'llanilishini o'rganadi. Atoqli otlar va ularning turlari, taxalluslar, laqab va shaxsni atash usullari bular antroponomikani tadqiqot manbai hisoblanadi.³
2. Germenevtika-“yunoncha-tushuntirish” tarjima qilish yoki aniqlashtirish talqin etish san'ati ,yashirin ma'noli matnlarni o'qish san'ati bilan shug'ullanadigan maxsus tarix fanlaridan biri.⁴
3. Onomastika (yunoncha onoma - ism, belgilash) Xususiy ismlarni, ularning kelib chiqish tarixini o'rganadigan fan. Uning bir nechta bo'limlari mavjud: toponimika - geografik nomlar haqidagi fan; antroponimika - odamlarning ismlarini o'rganadigan fan; etnonimiya - shaharlarning nomlarini o'rganadigan fan; teonimiya - bu xudolarning ismlarini o'rganadigan fan.⁵
4. Arxivshunoslik arxivlar haqidagi fan bo'lib, arxiv ishining tarixi, arxiv faoliyatining maqsadi vazifalari va ularning davriga, maqsadlariga bo'liq xususiyatlari, hujjatlarni tizimli komplektatsiya qilish tamoyillari, arxiv hujjatlaridan foydalanishni tashkil etish masalalarini o'rganadi. Arxiv so'zi atamasiga kelsak, bu lotincha “arxivium - hukumat binosi so'zidan kelib chiqqan. Lekin “Arxiv” atamasining hozirgi qo'llanish ma'nosi birmuncha kengroq. “Arxivlar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunida “arxiv” tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan; “Arxiv arxiv hujjatlari majmui, shuningdek arxiv muassasasi yoki korxonasi, muassasa va tashkilotning arxiv hujjatlarini qabul qiluvchi, saqlovchi va ulardan foydalanuvchi tarkibiy bo'linma” deb ta'rif berilgan.⁶
5. Tarixiy demografiya- yunoncha xalq. Har yili turli sabablarga ko'ra vafot etgan aholi o'rnini yangidan dunyoga kelgan avlod hisobiga to'ldirilib borilishi qonuniyatlarini ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq holda o'rganadigan fan. Demografiyaning maqsadi muayyan hudud, mamlakat, dunyo aholisi va millatining takror barpo bo'lish jarayonlarini va omillarini o'rganishdan iborat. Demografiyaning vazifalari-demografik jarayonlar tug'lish, o'lim, nikoh va ajralish, oilaning demografik xususiyatlari aholining yosh jinsiy tarkibi va demografik vaziyati istiqbolarini ilmiy asoslangan holda aniqlash, demografik

³ “Antroponimika haqida” . <https://qomus.info>.

⁴ Shukur Jabborov. Germenevtika (2006) "<https://n.ziyouz.com> .

⁵ Maxsus tarixiy fanlar va ularning tarixiy tadqiqotlarda tutgan o'rnini "<https://qomuschool.ru/uz/zdorovje>

⁶ Ishnoqov M., Alimova R. Arxivshunoslik. “Darslik”. - T.: Sharqshunoslik universiteti, 2020. 7-8 betlar.

siyosati aholini uzviy qismi bo'lib, unung maqsadi aholini miqdorini o'sishini boshqarishdan iborat.⁷

6. Paleogeografiya – Yer va yer po'stining o'tgan geologic zamonlardagi tabiiy geografik holatini o'rganadigan fan.

7. Arxeologiya- yunoncha "arxeos" va logos so'zlaridan olingan bo'lib qaziyman degan ma'noni bildiradi. Qazishmalar natijasida topilgan tarixiy buymlarni o'rganadi.

8. Etnografiya – ibtidoiy davr tarixini tiklashda, turli ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot bosqichida bo'lgan xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganadi;

9. Antropologiya – odamlarning jismoniy qiyofasi, uning o'zgarib borishi va tarqalishini o'rganadi; geologiya–yerqatlamlarining vujudgakelishivatuzilishini o'rganadi; geografiya va uning bo'limi

10. paleobotanika – qadimgi o'simliklar turning xilma-xilligini o'rganadi;

11. paleozoologiya – qadimgi hayvonot dunyosining tarkibini o'rganadi.

12. Sfragistika – (yun. muhr) muhrlar (qoliplar) va ularning turli narsalardagi izini o'rganuvchi yordamchi tarix fani.

13. Gliptika – (yun. o'yib yozmoq, naqsh solmoq) qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlarga naqsh solish bo'yicha amaliy-bezak san'atining bir ko'rinishi.

14. Torevtika – (yun. metallga bo'rtma (relyef) solingan naqsh) metall buyumning sirtiga o'yib, yoki bosib naqsh solish san'ati.

15. Numizmatika – (yun. tanga) tanga zarb qilish va pul muomalasini o'rganadigan yordamchi tarix fani.

16. Epigrafika – (yun. yozuv) qattiq (tosh, metall, sopol) narsalarning sirtiga bitilgan yozuvning mazmuni, shaklini o'rganadigan hamda ularning ma'lum davrga va madaniyatga mosligini tasniflovchi yordamchi fan ⁸.

17. Xronologiya (yunoncha xronos -vaqt)- Turli xalqlarning xronologiya va taqvim tizimlarini o'rganadigan fan.⁹

Yuqoridagi fanlar universitetlarning tarix fakultetlarida batafsil o'rganiladi. Oliy ta'lim muassasalari kurslarida yordamchi tarix fanlar qatorida o'qiladi, arxeologiya, tarixiy geografiya va boshqa fanlar alohida o'qitiladi. Bugungi kunda talabalar uchun mavzu bo'yicha ko'plab adabiyotlar nashr etilmoqda. G.A Leontyeva, "Yordamchi tarixiy fanlar" - tarix yo'nalishida tahsil

⁷ Demografiya - Vikipediya" <https://uz.m.wikipedia.org> .

⁸ Ibragimov R. ARXEOLGIYA. O'quv qo'llanma.T.: Fan. 2022. 6-7 betlar.

⁹ Maxsus tarixiy fanlar va ularning tarixiy tadqiqotlarda tutgan o'рни" <https://qimurschool.ru/uz/zdorovje>

ITALY

SCIENCE AND INNOVATION IN THE EDUCATION SYSTEM

International scientific-online conference

ITALY

olayotgan talabalari orasida eng mashhur kitob hisoblanadi. Ushbu o'quv qo'llanma bir nechta qismlarga bo'lingan bo'lib, ularning har biri har xil fanga bag'ishlangan. Unda geraldika, xronologiya, paleografiya, metrologiya va boshqa fanlarga oid ma'lumotlar mavjud. Darslik bugungi kunda eng zamonaviy hisoblanadi, bu sizga mavzu bo'yicha chuqur bilimlarni olishga imkon beradi, bu keyinchalik odamga barcha materiallar va narsalarni diqqat bilan o'rganishga yordam beradi.[8]

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, tarix fani tadqiqotlarida yoki ushbu fani o'rganish jarayonida biz albatta tarix fanining o'zi bilan cheklanib qolmasligimiz kerak. Zero maxsus tarix fanlari orqali biz tarix fanini mukammal darajada o'rganishimiz va ommaga tatbiq etishimiz uchun yordam beradi. Shu tarzda biz tarixni bir tomonlama emas balki maxsus tarix fanlari orqali ko'p qirralarini va ochilmagan qirralari ochishimiz shu bilan birgalikda o'rganishimiz mumkin. Har bir yetuk tarixchi mutaxassis bo'laman degan tarixchi maxsus tarix fanlaridan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi va ma'lumotlarni hamda ularni taqqoslash bilim va ko'nikmalarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lmog'i hozirgi zamon talablaridan eng asosiysidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Саидбобоев З. , Чориев Ш. Махсус тарих фанлари асосларию - Т.: Университет., 2017. Б. 140.
2. Is'hoqov M. , Alimova R. Arxivshunoslik. "Darslik". - Т.: Sharqshunoslik Universiteti, 2020. Б. 197.
3. Ibragimov R. Arxeologiya . O'quv qo'llanma.Т.: Fan. 2022. Б. 236.
4. Maxsus tarixiy fanlar va ularning tarixiy tadqiqotlarda tutgan o'rni <https://oimurschool.ru/uz/zdorove> .
5. Demografiya - Vikipediya" <https://uz.m.wikipedia.org> .
6. "Antroponimika haqida" <https://qomus.info>.
7. Shukur Jabborov. Germenevtika (2006) <https://n.ziyouz.com> .
8. <https://newkitty.ru/uz>.

